

پیش در آمدی به شکل گیری تاریخ نگاری هشت سال دفاع مقدس در ارتش

امیر سر تیپ ۲ مسعود بختیاری*

مقدمه

با توجه به اینکه موضوع بحث، تاریخ نگاری هشت سال دفاع مقدس است ذکر این نکته بی مناسبت نیست که مطالعه تاریخ عمومی ایران از دوران باستان تا جنگ های ایران و روس در اوایل دوران قاجارها چنین می نماید که گویا تاریخ ایران فقط شامل شرح جنگ های پادشاهان و امپراطوران این سرزمین با دشمنان و مهاجمان خارجی و مدعیان و رقیبان داخلی و جدا شدن ها و یا ضمیمه شدن های قلمروهای حکومتی می شود و مثل این که تاریخ ایران، تاریخ جنگ ها بوده است. شرح اکثر این جنگ ها توسط مورخین از یونانی و رومی و عرب گرفته تا شرق شناسان غربی نگاشته شده که مسلماً خالی از تحریف و ابهام و اغراق نیست و اکثراً هم حالت کلی گوئی دارد و از نویسندگان و کاتبان و شارحان ایرانی، کمتر اثری از این در دست مشاهده می شود. گاهی شعرای دربار شاهان در مداحی و ثناگوئی و قصاید خود به نوعی به جنگ های شاهان معاصر خود اشاراتی داشته اند که طبعاً ارزش آن را ندارد که در زمینه تاریخ نگاری جنگی و نظامی قرار گیرد. وقایع نگاران و کاتبان درباری شاهان مانند میرزا مهدی خان استرآبادی منشی نادر شاه افشار نیز که به شرح و توصیف وقایع و جنگ های آن پادشاه پرداخته باشند در تاریخ نظامی ایران بسیار نادرند.

در مبحث کلی تاریخ نگاری جنگ در ایران اثر جاودانه و عظیم حکیم ابوالقاسم فردوسی یعنی شاهنامه، گذشته از استثنائی بودنش از نظر شکل و محتوا، به هر حال شایان ذکر است. تشریح و توصیف جنگ های بیان شده در شاهنامه اگر چه مربوط به جنگ های اسطوره ای و افسانه ایست و حکیم طوس در آن حماسه را با حکمت در آمیخته ولی با ذوق لطیف، نبوغ و خلاقیت کم نظیر شاعر حماسه سرا به بیان داستان های رزمی و شرح سلحشوری ها، آئین ها، آموزه های پهلوانی و رسوم مردی و مردانگی و رزم آوری پهلوانان، یلان و گردانی که در واقع تجلی حق، خوبی، خیر، روشنایی و صاحبان رفتار اهورائی به شمار می آیند در جنگ با نابکاران و دیوان و ددان که مظهر شرارت و اهریمنی هستند پرداخته است، حتی تراژدی هایی همچون رزم رستم و اسفندیار و یا رستم و سهراب که اشک بر چشم و سوک بر دل خواننده می نشاند به هر حال گذشته از حکمت نهفته در تمامی متن شاهنامه، اهمیت

و ارزش شرح و توصیف صحنه های رزم و رزم آوری فرزندان و پهلوانان و سرداران ایران زمین، اگر چه افسانه هم باشد شایسته ذکر است و مقرون به صواب نیست که بدون اشاره و بزرگداشت این اثر، به موضوع تاریخ نگاری هشت سال دفاع مقدس که خود پدیده ای ماندگار از دلیری ها و ایثارگری های فرزندان این سرزمین در مقابل تجاوز و تهاجم شیران زمان است و حماسه آن قهرمانان اسطوره ای را زنده و تداعی می کند، بپردازیم.

غرض از این مقدمه این بود که مدعی شوم تاریخ نگاری جنگ به این صورت و با این وسعت توسط نویسندگان ایرانی موضوعی بی بدیل در تاریخ است که بایستی مورد توجه قرار گیرد.

اما در مورد تاریخ نگاری جنگ تحمیلی در ارتش، لازم به ذکر است که در رژیم گذشته اساساً نهاد سازمان یافته ای برای تاریخ نگاری جنگ در ارتش پیش بینی نگردیده بود و اگر چه در سازمان ارتش امریکا که ارتش ایران تا حدود زیادی از آن الگوبرداری کرده بود در سازمان سپاه های نیروی زمینی یک گروه تاریخ نگار و تحلیل گر جنگ وجود دارد که به لشکر ها و یگان های عمده تابعه سپاه مأمور می شوند اما همان گونه که فوقاً اشاره شد، ارتش ایران فاقد چنین سازمانی بود و کتاب هایی مانند عملیات در تنگ تامردای (عملیات نامنظم در مناطق عشایری جنوب ۱۳۴۲) و یا پنجاه سال تاریخ ارتش نوین ایران (۱۳۵۱) توسط یکی از فرماندهان مسئول و یا گروه کاری موقتی نوشته شد نه توسط یک نهاد سازمانی و دارای مأمویت تاریخ نویسی.

اندکی زمانی پس از پیروزی انقلاب اسلامی در کشور، ارتش جمهوری اسلامی ایران در عملیات رزمی با گروه های مسلح ضدانقلاب در پاره ای از مناطق به خصوص غرب کشور درگیر گردید و تداوم درگیری و آشفتگی و نابسامانی های سازمانی مانع از آن می شد که اندیشه وقایع نگاری منظم در تاریخ نویسی این عملیات که دامنه چندان محدودی هم نداشت در سازمان پیدا شود.

در ماه های اولیه تهاجم همه جانبه عراق، کماکان هم به خاطر در هم ریختگی نسبی سازمان ارتش و هم به سبب آن که پیش بینی نمی شد جنگ چندان طولانی شود و هم چنین به علت این که وظایف روابط عمومی ارتش به سازمان عقیدتی سیاسی محول شده و تصور

**در رژیم گذشته اساساً نهاد سازمان یافته‌ای
برای تاریخ‌نگاری جنگ در ارتش پیش‌بینی
نگردیده بود و اگر چه در سازمان ارتش امریکا
که ارتش ایران تا حدود زیادی از آن
الگوبرداری کرده بود در سازمان سپاه‌های
نیروی زمینی یک گروه تاریخ‌نگار و تحلیل‌گر
جنگ وجود دارد که به لشکرها و یگان‌های
عمده تابعه سپاه مأمور می‌شوند اما همان
گونه که فوقاً اشاره شد، ارتش ایران فاقد
چنین سازمانی بود**

می‌گردید وظایف فرهنگی، تبلیغی و ... در عهده این سازمان است،
طبعاً فرصت و زمینه مناسبی برای پرداختن به تاریخ‌نگاری جنگ به
چشم نمی‌خورد.

اولین گام برای تاریخ‌نگاری جنگ در ارتش در اوایل شش ماهه دوم
و در دانشکده فرماندهی و ستاد نیروی زمینی برداشته شد و تعداد بسیار
محدود اساتید باقی‌مانده در دانشکده (در این زمان دانشکده غیر فعال بود
و اکثر اساتید در یگان‌های عملیاتی به عنوان فرمانده یا افسر ستاد
مشغول خدمت بودند) طبق طرحی که توسط فرمانده وقت دانشکده
(سرهنگ ستاد غلام‌حسین فاضل) تهیه شده بود به مطالعه و بررسی
و تجزیه و تحلیل عملیات انجام شده از جنبه‌های مختلف اطلاعاتی،
عملیاتی، پرسنلی و لجستیکی پرداخته و برای هر یک از امور چهارگانه
یاد شده گروه کاری مجزا و مشخصی تشکیل شد که این گروه‌ها جهت
بررسی‌ها و پژوهش‌های میدانی به جبهه‌های جنوب و غرب عزیمت
کردند و ضمناً از نیروی زمینی درخواست گردید که یک نسخه از مدارک،
طرح‌ها و مکاتبات عملیاتی را برای دافوس ارسال نماید تا اسناد لازم
جمع‌آوری گردد. اندکی بعد با پیوستن سرهنگ زرهی ستاد یعقوب
حسینی که در شش ماهه آغاز جنگ معاونت عملیاتی فرمانده نیروی
زمینی را عهده‌دار بود به گروه تاریخ‌نگاری جنگ دافوس از آنجایی که
هم از اطلاعات ارزنده و مستندی برخوردار بود و هم صاحب تفکر و
دانش نظامی بود و علاوه بر آن قلم‌توانا و شیوایی نیز داشت کار تدوین
تاریخ جنگ در دانشکده فرماندهی و ستاد با سرعت و مطلوبیت بیشتری
دنبال شد.

روش کاری گروه تاریخ‌نگاری جنگ در دافوس به این ترتیب بود

که کلیه مدارک، طرح‌ها، دستورات و جداول حوادث و سایر مکاتبات
عملیاتی لازم را جمع‌آوری و مدون کرده و در پایان ضمن تشریح
مختصری از جریان عملیات انجام شده و نتایج به دست آمده آن عملیات
را از دیدگاه اصول نه گانه جنگ مورد تطبیق و ارزیابی قرار می‌داد.
خلاصه آن که آرشیو اولیه و ارزشمندی از مدارک عملیاتی شامل سابقه
درگیری‌های مرزی ایران و عراق، وضعیت ارتش در آغاز جنگ،
روزشمار ماه‌های اولیه جنگ، عملیات محدود آفندی انجام شده و
عملیات پدافندی نیروهای خودی تهیه گردید که مجموعه ارزشمند و
مستندی به شمار می‌آید و تقریباً تمامی مدارک آن مبنای
تاریخ‌نگاری‌ها و پژوهش‌های دیگران در ارتش قرار گرفت.

در آغاز سال دوم جنگ که سپهبد صیادشیرازی به فرماندهی
نیروی زمینی منصوب شدند، از این کار استقبال کردند و دستورات
مؤکدی برای ارسال مدارک عملیاتی به دانشکده فرماندهی و ستاد صادر
نمودند.

تقریباً بعد از دو سال، نیروی زمینی به کار تدوین تاریخ جنگ یک
حالت سازمانی داد و آنچه را که در دافوس صورت می‌گرفت تقریباً به
همان شکل و قواره به معاونت طرح و برنامه نیروی زمینی واگذار کرد
که این کار تا خاتمه جنگ ادامه یافت. البته در این وضعیت افراد دیگری
جایگزین گروه کار دانشکده فرماندهی و ستاد گردیده بودند.

تقریباً در اوایل سومین سال جنگ با هدایت و تحت سرپرستی
مستقیم ریاست وقت سازمان عقیدتی سیاسی ارتش "حجت‌الاسلام
غلامرضا صفائی" دفتر سیاسی آن سازمان با دعوت از تعداد
انگشت‌شماری از افسران مجرب و کار آزموده که به مسائل جنگ
آشنایی داشتند و خود به نحوی در جبهه‌ها حضور یافته و در مشاغل
برجسته‌ای نیز انجام وظیفه نموده بودند (که به نظر نگارنده
شاخص‌ترین آنها همان سرهنگ ستاد یعقوب حسینی بود) کار تهیه
پیش‌نویس کتاب‌های مربوط به هر یک از عملیات انجام شده به
خصوص عملیات عمده انجام شده تا آن زمان را آغاز کرد و تدبیر اصلی
بر مستند بودن و بیان واقعیات و صراحت بود. حاصل ارزشمند این اقدام،
تهیه یک مجموعه هفت جلدی از آغاز جنگ تا عملیات رمضان بود که
۶ جلد آن با عنوان "ارتش در هشت سال دفاع مقدس" در سال‌های ۱۳۷۱
تا ۱۳۷۴ منتشر گردید ولی ادامه کار و تکمیل تاریخ جنگ بنا به دلایلی
تا پایان توسط دفتر سیاسی ادامه نیافت. بنا به اظهار حجت‌الاسلام
صفائی ایشان بعداً آن پیش‌نویس‌های اولیه را به شهید سپهبد
صیادشیرازی که در جایگاه جانشین ریاست ستاد کل قرار داشتند تحویل
دادند که با صلاحدید ایشان در اختیار پژوهشگران قرار گیرد.

شایان ذکر است که در سال ۱۳۶۳ فرمانده وقت دانشکده افسری

نیروی زمینی سرهنگ ستاد عطاءالله صالحی (امیر سرلشکر صالحی فرمانده محترم فعلی کل آجا) از نگارنده خواست که به منظور آگاهی دانشجویان سال سوم آن دانشکده و انتقال تجارب رزمی، یک کتاب آموزشی تهیه شود تا رسماً و مستقیماً در برنامه آموزشی دانشجویان قرار گیرد. در اجرای این تدبیر کتاب عملیات طریق القدس در سال ۱۳۶۳ تدوین، چاپ، توزیع، و مورد بهره‌برداری آموزشی قرار گرفت که در واقع رسماً بخش نوینی از کتاب هنر جنگ سنتی دانشکده افسری محسوب گردید و به واقع می‌توان گفت این کتاب، اولین کتاب تاریخ جنگ منتشر شده است. در سال بعد کتاب عملیات بیت المقدس و فتح خرمشهر نیز در ادامه آن کتاب و با همان اهداف آموزشی و تاریخی تدوین و منتشر و مورد تدریس در دانشکده افسری قرار گرفت و نهایتاً پس از خاتمه جنگ، مجموعه عملیات ثامن الائمه، طریق القدس، فتح المبین، بیت المقدس و همچنین فصلی تحت عنوان ریشه‌های اختلافات ایران عراق و علل تجاوز عراق به ایران در یک مجلد و با نام «هنر جنگ» تدوین گردید شامل مباحث تاریخ نظامی عملیات مذکور و همچنین خلاقیت‌ها و ابداعات رزمندگان نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران تحت واژه «هنر جنگ» بود و در ۲ واحد درسی برای آموزش دانشجویان سال چهارم آن دانشکده اختصاص یافت.

کتاب‌های یادشده از اولین کتب تدوینی در مورد تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق محسوب می‌شوند که استفاده از آنها برای تدوین تاریخ جنگ و شرح توانایی، خلاقیت و ایثارگری رزمندگان جمهوری اسلامی ایران برای ایجاد روحیه سلحشوری در دانشجویان از نکات بارز آنها می‌باشد.

در سال ۱۳۷۱ معاونت طرح و برنامه نیروی زمینی یک جلد کتاب با عنوان «دفاع مقدس» تهیه و در همین سال منتشر کرد که در واقع یک اطلس کامل از جنگ‌های آفندی و پدافندی هشت سال دفاع مقدس می‌باشد که در آن هر عملیات به طور اجمالی همراه با نقشه مربوطه تشریح شده است.

در سال ۱۳۷۳ شهید سپهبد صیادشیرازی که در آن زمان جانشینی ریاست ستاد کل نیروهای مسلح را عهده‌دار بودند با هدف گردآوری خاطرات رزمندگان از اقشار و مسئولیت‌های مختلف در زمان جنگ از زبان خود آنها و نهایتاً تدوین این خاطرات برای مستندسازی تاریخ جنگ و جلوگیری از پاره‌ای لغزش‌ها و تحریف‌ها به ثبت و ضبط نوشتاری، صوتی و تصویری خاطرات رزمندگان به ویژه فرماندهان رده‌های مختلف و افسران ستاد فرمان داد و به خصوص به این نکته پای می‌فشارد که این خاطرات در منطقه عملیاتی مربوطه ضبط و ثبت شود، گروه کاری اولیه غیرسازمانی و داوطلبی را که شهید صیادشیرازی برای این کار

سازمان داد «هیئت معارف جنگ» نام‌گذاری کرد و ضمناً از فرماندهان و افسران ستادها خواست که در جلسه آموزشی خاصی که روزهای یک‌شنبه هر هفته قبل از آغاز خدمت رسمی روزانه به مدت دو ساعت تشکیل می‌گردید، شرکت نموده و خاطرات خود را ضمن تشریح یکی از عملیاتی که در آن عهده‌دار مسئولیت فرماندهی یا ستادی بوده‌اند بازگو نمایند و تجارب و آموزه‌های عملیاتی و رزمی خود را به دانشجویان جوان نیروی زمینی منتقل نمایند. شهید صیاد برای تکمیل آموزش‌های نظری یادشده در اردیبهشت ماه هر سال، دانشجویان سال چهارم دانشکده را برای آموزش میدانی و بازدید از مناطق عملیاتی به منطقه یکی از عملیات چهارگانه بزرگ سال دوم جنگ در جنوب و یا به مناطق کردستان به صورت یک اردوی آموزشی یک هفته‌ای می‌برد و در این مرحله نیز فرماندهان شرکت‌کننده در آن عملیات در محل و صحنه مربوطه به تشریح و آموزش عملیات و بیان خاطرات خود می‌پرداختند که به طور کامل ضبط ویدئویی می‌گردید تا بر غنای آرشیو هیئت معارف جنگ افزوده شده و مورد بهره‌برداری پژوهندگان و تاریخ‌نویسان جنگ قرار گیرد. لازم به توضیح است که شهید صیادشیرازی عجله‌ای برای چاپ و انتشار کتاب از خود نشان نمی‌داد، اعتقاد شخصی نگارنده در این مورد این است که شهید بزرگوار علاقمند بود واقعیات و حقایق کاملاً مشخص و مدلل گردیده و هیچ گونه شائبه و نشانی از تعصب سازمانی برای بیان آنچه در یک عملیات گذشته، وجود نداشته باشد.

شهید صیادشیرازی تا زمان شهادت خود (۱۳۷۸) به مدت ۵ سال این کار را به طور مستمر در دانشکده افسری نیروی زمینی ادامه داد که سخت‌مورد توجه و علاقه و استفاده دانشجویان که نسل جوان نیروی

اندکی بعد با پیوستن سرهنگ زرهی ستاد یعقوب حسینی که در شش ماهه آغاز جنگ معاونت عملیاتی فرمانده نیروی زمینی را عهده‌دار بود به گروه تاریخ‌نگاری جنگ دافوس از آنجایی که هم از اطلاعات ارزنده و مستندی برخوردار بود و هم صاحب تفکر و دانش نظامی بود و علاوه بر آن قلم توانا و شیوایی نیز داشت کار تدوین تاریخ جنگ در دانشکده فرماندهی و ستاد با سرعت و مطلوبیت بیشتری دنبال شد.

زمینی را تشکیل می‌دادند، قرار گرفت. پس از به شهادت رسیدن شهید صیادشیرازی، ابتدا تصور می‌شد که هیئت معارف جنگ او که در ارتش سازمانی نداشت اما از جانب فرماندهان آن حمایت و پشتیبانی زیادی می‌شد منحل شده و این فعالیت ارزنده زوال خواهد یافت اما با ابلاغ فرمان صریح و قاطع فرماندهی معظم کل قوا مبنی بر ادامه راه آن شهید و به ویژه همت و اراده استوار دو تن از هم‌زمان آن شهید یعنی «امیر سرتیپ ناصر آراسته» و «امیر سرتیپ سید حسام هاشمی» نه تنها فعالیت‌های آموزشی هیئت معارف متوقف نگردید بلکه با تلاش‌های خستگی‌ناپذیر امیران یاد شده و سایر هم‌زمان شهید اقدامات آموزشی و گردآوری و تدوین خاطرات رزمندگان ارتش با شدت و سرعت بیشتری دنبال شد و کار توسعه یافت به نحوی که اجرای آموزش‌های فوق به دانشگاه‌های هوایی و دریایی نیز تسری داده شد و آموزش میدانی و بازدید از مناطق عملیاتی به طور هم‌زمان و تلفیقی از دانشگاه‌های افسری هر سه نیرو و به مرحله اجرا درآمد و به جای بازدید از منطقه یک عملیات، بازدید از کل منطقه عملیاتی جنوب از دو کوه تا ارونند کنار و تشکیل کلاس‌های آموزشی متعدد در نقاط مختلف در برنامه کار قرار داده شد. یکی دیگر از اقدامات هیئت معارف جنگ، چاپ کتاب‌های مختلف و متعددی بود که مبنای آنها از فعالیت‌های گروه کار اولیه در دافوس تا جمع‌آوری خاطرات و گفته‌های رزمندگان به همت صیادشیرازی شکل گرفته بود. در واقع از سال ۱۳۸۰ تاکنون هیئت معارف جنگ بانی و حامی تهیه، تدوین، چاپ و انتشار کتب متعددی گردیده است که این کار هنوز با علاقه دنبال شده و ادامه دارد. از کتاب‌های منتشره توسط هیئت معارف جنگ تاکنون ۳ کتاب در انتخاب سالیانه بهترین کتاب سال دفاع مقدس توسط بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس، به عنوان کتاب برگزیده سال شناخته شده و یک کتاب نیز در سطح کشور جزو کتاب‌های برتر انتخاب گردیده است. خلاصه اینکه هیئت معارف جنگ را می‌توان ستون استوار تاریخ‌نگاری هشت سال دفاع مقدس در ارتش به حساب آورد.

در سال ۱۳۷۸ ستاد مشترک ارتش با تشکیل دفتری به نام سازمان حفظ و آثار نشر ارزش‌های دفاع مقدس در داخل آن ستاد تشکیلات ثابت و سازمانی را برای اقدام در زمینه حفظ ارزش‌های دفاع مقدس، سیاست‌گذاری و تدوین و انتشار کتب مربوط به دفاع مقدس بنیاد نهاد و در همین ایام به نیروهای هوایی و دریایی نیز ابلاغ نمود که نسبت به تدوین تاریخ عملیات آن نیروها در هشت سال دفاع مقدس اقدام نمایند. در این راستا در هر یک از نیروهای سه گانه ارتش دفتری به نام مطالعات و تحقیقات سازمان یافت که دارای مدیریتی به نام مدیریت حفظ ارزش‌های دفاع مقدس هستند که به تدوین عملیات نیروی

مربوطه اشتغال دارند. از جمله در نیروی هوایی یک مجموعه ۹ جلدی که هر جلد آن حدود ۹۰۰ صفحه است در حال تدوین است که به صورت روزشمار به تشریح و توصیف عملیات مختلف نیروی هوایی اعم از مأموریت‌های تاکتیکی و استراتژیکی و عملیات پدافند زمین به هوای آن نیرو در هشت سال دفاع مقدس می‌پردازد. از این مجموعه ۷ جلد آن آماده و دو جلد دیگر در دست تهیه می‌باشد.

همچنین نیروی دریایی ارتش جمهوری اسلامی ایران، عملیات آن نیرو برای انهدام نیروی دریایی عراق و بازنگه داشتن کانال‌های کشتیرانی نفت کش، صیادی و تجاری و اسکورت کاروان‌های کشتیرانی را تهیه نموده است.

در نیروی زمینی هم اکنون روزشمار تفصیلی جنگ در دست تهیه است که تاکنون ۴ جلد اول آن که مربوط به ماه‌های اولیه جنگ است منتشر شده و سایر مجلدات در دست تهیه قرار دارند.

در کنار تاریخ‌نگاری عملیات در هر یک از نیروهای سه گانه، سازمان عقیدتی سیاسی ارتش هم به انتشار کتبی که در زمینه دفاع مقدس هستند اما حالت غیرعملیاتی داشته و در زمینه خاطرات، شعر، داستان و شرح احوال شخصیت‌ها تدوین شده، ادامه می‌دهد.

بی‌مناسبت نیست به ذکر این نکته هم بپردازیم که بسیاری از کتب منتشره در ارتش توسط نظامیان مستقل از سازمان‌های یاد شده و گهگاه با حمایت آنها تهیه و منتشر گردیده است. همچنین بایستی متذکر شوم که اکثریت قریب به اتفاق کتبی که درباره هر یک از عملیات نوشته شده، دارای زبان و لحن تاکتیکی است و می‌تواند مورد استفاده پژوهندگان تاریخ نظامی، افسران و دانشجویان مراکز آموزش ارتش به خصوص مراکز آموزش عالی یا فارغ التحصیلان این دانشکده‌ها قرار گیرد.

شایان ذکر است که در تاریخ‌نگاری هشت سال دفاع مقدس در سازمان‌های مختلف ارتش و یا نویسندگان مستقل، رعایت حق و حقیقت و انصاف و پرهیز از تعصب و حمیت و مستند بودن متون، تدبیر اصلی و اساسی است و در حال حاضر هیئت معارف جنگ تلاش اصلی خود را در راستای مستند کردن کتب و تدوین اسناد هر یک از عملیات به عنوان کتب مرجع و مأخذ قرار داده است.

در پایان مقال، نگارنده بر این اعتقاد است که در زمینه تاریخ‌نگاری عملیات انجام شده کتب متعددی چه از سوی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و چه از سوی ارتش جمهوری اسلامی ایران انتشار یافته است که این کتب در واقع تاریخ نبردها هستند و در زمینه تاریخ جنگ تعداد کتب منتشره بسیار محدود بوده و شایسته است که پژوهشگران، تحلیل‌گران و دست‌اندرکاران هشت سال دفاع مقدس، در اجرای این مهم به تلاش وسیع و همه‌جانبه‌ای دست زنند.

چالش‌های پیش رو تاریخ‌نگاری جنگ

فتاح غلامی*

با این وصف در میان کسانی که در مورد جنگ قلم می‌زنند نگاه یکسان به این پدیده وجود ندارد و همین مسئله نیز بر تاریخ‌نگاری جنگ تأثیر گذاشته است.

براساس دیدگاهی از آنجایی که هنوز ۵۰ سال از زمان وقوع یک حادثه نگذشته، بنابراین آن حادثه هنوز به تاریخ نپیوسته و زمان برای انتشار اسناد آن مناسب نیست. تلقی دیگری نه در امتداد نظریه فوق بلکه در کنار آن قرار دارد که معتقد است جنگ ایران و عراق هنوز به نقطه پایان خود نرسیده و هنوز تکلیف مرزها و مسئله غرامت جنگی حل نشده و قوه اجرایی فعلی حاکم در عراق دولت گذار است و معلوم نیست که چه اتفاقی در آینده به وقوع بپیوندد. از نظر معتقدان به این نظریه ما زمانی می‌توانیم در مورد یک اتفاق تاریخی قضاوتی داشته باشیم که دوران آن به پایان رسیده باشد اما دوران دفاع مقدس به جهت ابهامات موجود در مورد مسائل اساسی آن، هنوز به نقطه پایانی نرسیده است. دیدگاهی دیگر به لحاظ حقوقی و سیاسی معتقد است در زمانی خاص و در فضایی سیاسی و اجتماعی تحولی نظامی به نام جنگ رخ داده و با قبول پیشنهاد آتش‌بس و متجاوز شناخته شدن عراق در جنگ، دوران دفاع مقدس به تاریخ پیوسته و دوران آن تمام شده است. برخی دیگر که بر ارزش‌های دینی و انقلابی تأکید دارند، دفاع مقدس را عامل حفظ نظام و انقلاب می‌دانند و معتقدند در جریان دفاع مقدس و بعد از آن ارزش‌ها و حقایق معنوی جنگ بر نسل جدید اثر گذاشته و برای استمرار این تأثیرگذاری دوره فعلی را باید امتداد دوران دفاع مقدس دانست. (۲)

در عرصه تاریخ‌نگاری نیز ما با دو شیوه مواجه هستیم. شیوه اول،

تاریخ‌نگاری بازآفرینی ذهنی تاریخ در زبان است که توسط مورخ صورت می‌گیرد و قدمتی به اندازه شکل‌گیری تمدن بشری دارد. (۱) تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق همزمان با شروع دفاع مقدس شکل گرفته و بعد از برقراری آتش‌بس و پذیرش قطعنامه نیز به صورت جدی تری به آن پرداخته شده است. مورخین جنگ، بعد از این زمان بود که با سوالات جدی تری در عرصه جنگ مواجه شدند و سعی کردند که به کشف حقایق در عرصه دفاع مقدس بپردازند. در این دوران بود که تاریخ‌نگاران به جای پرداختن صرف به جنبه‌های سطحی و روبنایی این پدیده، تلاشی گسترده را برای شناخت جنبه‌های عمیق و نامکشوف مسائل و موضوعات جنگ آغاز کردند.

جنگ هشت ساله ایران و عراق را نه یک واقعه تاریخی بلکه باید به عنوان فرایند شناخت. چون این پدیده تاریخی برخلاف دیگر وقایع که در یک مقطع خاص زمانی بروز می‌کنند و تمام می‌شوند دارای آثاری در آینده است. گرچه ممکن است که به صورت یک روند و جریان تدویم پیدا نکند و حقیقت ماجرا این است که تنها بسط تاریخی جنگ می‌توانست یاری رسان مورخ در شناخت ابعاد و سطوح مختلف باشد.

دیدگاه‌های مختلف در مورد تاریخ‌نگاری جنگ

در مورد دفاع مقدس نگاهی ارزشی وجود دارد اما صرف نظر از این نوع نگرش به جنگ ایران و عراق، در نگاه تاریخ‌نگاران از این پدیده به عنوان یک واقعه تاریخی یاد می‌شود که در یک مقطع زمانی خاص شکل گرفته و مدت هشت سال استمرار آن، تحولات و اتفاقات متعددی را در تاریخ سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی نظام جمهوری اسلامی رقم زده است.

یکی از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری انقلاب و جنگ، حضور نحله‌ای جدید از مورخان در قالب خبرنگاران است. امروز بخش عظیمی از بار تاریخ‌نگاری جنگ توسط خبرنگاران حمل می‌شود. این عده همانند سایر رزمندگان، در عرصه جنگ حضور فعال داشتند و رویدادهای دوران دفاع مقدس را ثبت کردند. در این مقطع با توجه به گسترش فناوری اطلاع رسانی ضبط حادثه به صورت صوتی و تصویری، باعث اعتبار بیشتر اسناد این پدیده تاریخی شد و به همین خاطر مراجعه به چنین مستنداتی، فضای مطمئن‌تری را برای تاریخ‌نگاران جهت تبیین وقایع دوران دفاع مقدس فراهم کرد.

گزارش وقایع نگارانه در مورد یک حادثه است و شیوه دوم تبیین و بررسی روابط علی و معلولی حوادث و وقایع تاریخی است. در واقع مورخ با این دو شیوه به اظهار نظر در مورد یک واقعه یا پدیده تاریخی می‌پردازد. این مسئله در مورد تاریخ‌نگاری جنگ نیز صادق است. در عین حال باید در نظر داشت که تاریخ‌نگاری جدید به خصوص از زمان انقلاب به بعد تفاوت‌هایی با گذشته دارد.

شیوه متفاوت تاریخ‌نگاری جنگ

اساساً تاریخ‌نگاری به شیوه نوین، از زمان مشروطه به بعد در ایران پا گرفته است و محققین و پژوهشگران این عرصه به لوازم و اسبابی مجهز شده‌اند که سبک تاریخ‌نگاری سنتی را با تغییر و تحولاتی مواجه کرده است. نکته قابل تأمل دیگر اینکه، تاریخ‌نگاری امروز حتی با تاریخ‌نگاری دوره مشروطه نیز تفاوت اساسی دارد.

تا پیش از این، وقایع نگار صرفاً به متن تاریخی یا شاهدان یک حادثه برای نگارش گزارش خود مراجعه می‌کرد اما در دنیای امروز، تغییر و تحولات زمانه بر مورخ تأثیر گذاشته است. در این دوره با توجه به گسترش امر ارتباطات و رسانه به عنوان یک اتفاق فنی و تکنیکی، اطلاعات و داده‌های تاریخی نیز با کیفیت متفاوت‌تری در اختیار پژوهشگران قرار می‌گیرد. طبعاً این تغییر و تحول در عرصه

اطلاعات، تاریخ‌نگاری را متحول کرده و به طور قطع و یقین با توجه به تغییرات جدیدی که در عرصه فناوری و تکنولوژی اطلاع رسانی در آینده رخ خواهد داد باید انتظار داشت که مورخان سال‌های بعد با توجه به اینکه افق دید و منظر نگاهی تازه پیدا می‌کنند پرسش‌ها، ابزارها، صورت مسائل، استنتاجات و نتایج تازه‌ای را در عرصه تاریخ‌نگاری داشته باشند.

شناسایی همه ابعاد پدیده تاریخی زمانی شکل می‌گیرد که تمام موجودیت این پدیده در بستر تاریخ مستقبل آشکار شود.

یکی از ویژگی‌های بررسی تحولات دوره معاصر به لحاظ شناخت منابع، پیوستن سندی جدید در عرصه پژوهش است که به تاریخ شفاهی تعبیر می‌شود. تا پیش از این، به خصوص با تلقی سنتی از تاریخ، وظیفه مورخ، نگارش وقایع و حوادث مربوط به عناصر قدرت و هیئت حاکمه بود و تاریخ‌نگار احساس دینی در مورد پرداختن به زندگی و حیات اجتماعی عناصر رده پایین جامعه نداشت و نقش افراد عادی در ایجاد یک پدیده و حادثه، به طور کلی نادیده انگاشته می‌شد؛ اما در دوره جدید، تاریخ شفاهی به عنوان یک روش در عرصه تاریخ‌نگاری مورد توجه قرار گرفته است. مورخ در شرایط کنونی علاوه بر مراجعه به اسناد و مدارک برای درک دقیق‌تر و واضح‌تر چگونگی پیدایش یک رخداد، خود را ملزم می‌بیند که در صورت امکان با تک‌افراد که به نوعی آن واقعه را مشاهده کرده‌اند یا نسبتی به آن رسانیده‌اند، مواجه شود و در قالب چینه‌پرسش و پاسخ‌ها و تنظیم آن و در کنار هم قرار دادن مشاهدات مشابه از یک واقعه، درستی و نادرستی گفته‌ها را پیدا کند. این موضوع به خصوص در مورد دوران دفاع مقدس بیشتر صدق می‌کند چون مادر مورد جنگ، تعبیری کاملاً مردمی داریم و به همین خاطر نقش مردم در این عرصه بسیار پررنگ است. مهم‌ترین دغدغه‌هایی که در این زمینه وجود دارد، شتاب و تعجیل در ضبط خاطرات شفاهی است چون مشمول مرور زمان می‌شود و امکان فراموشی و از یاد بردن جزئیات وقایع توسط اشخاص وجود دارد و ممکن است که فرد مصاحبه‌شونده به واسطه گذشت زمان، حوادث و وقایع را به صورت جابه‌جا نقل کند که خود این موضوع، نه تنها موجب خلل در بیان واقعه تاریخی است بلکه بر ابهام قضیه می‌افزاید. (۳).

یکی از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری انقلاب و جنگ، حضور نحله‌ای جدید از مورخان در قالب خبرنگاران است. امروز بخش عظیمی از بار تاریخ‌نگاری جنگ توسط خبرنگاران حمل می‌شود. این عده همانند سایر رزمندگان، در عرصه جنگ حضور فعال داشتند و رویدادهای دوران دفاع مقدس را ثبت کردند. در این مقطع با توجه به گسترش فناوری اطلاع رسانی ضبط حادثه به صورت صوتی و تصویری، باعث

اعتبار بیشتر اسناد این پدیده تاریخی شد و به همین خاطر مراجعه به چنین مستنداتی، فضای مطمئن تری را برای تاریخ نگاران جهت تبیین وقایع دوران دفاع مقدس فراهم کرد.

چالش ها

در تاریخ نگاری جنگ، ما هنوز با تنوع و گستردگی طیف دیدگاه ها و روایت ها به صورتی که در تاریخ نگاری انقلاب اسلامی ملاحظه می کنیم مواجه نیستیم. اگر کسانی نگاهی انتقادی به مسئله جنگ دارند موضوعات و مسائل مطرح شده از سوی آنها صرفاً در حد طرح سؤال و ایجاد شبهه باقی مانده است و این افراد نه به عنوان پژوهشگر بلکه در مقام یک فعال سیاسی به انتقاد از مسئولان جنگ و انقلاب اسلامی می پردازند و تنها به دنبال مقصریابی برای ادامه جنگ بعد از فتح خرمشهر یا پذیرفتن قطعنامه های شورای امنیت برای آتش بس هستند و به طور کلی ما در این عرصه تاکنون پژوهش جدی با نگاه متفاوت و انتقادی به جنگ نداشتیم.

نکته دیگر در عرصه تاریخ نگاری جنگ تفوق خاطره گویی بر خاطره نویسی است. ما با پدیده خاطره نویسی از دوره مشروطه آشنا می شویم. در این دوره رجال عصر قاجاری تحت تأثیر مغرب زمین به فرهنگ خاطره نویسی روی می آورند. محصول چنین فرآورده فرهنگی، توجه ویژه مورخان به این گونه آثار برای تبیین و تحلیل وقایع و اتفاقات دوره قاجاریه است اما فرهنگ خاطره نویسی در دوره انقلاب اسلامی و دفاع مقدس از اعتبار گذشته برخوردار نیست و عمده آثار و نوشته هایی که تحت عنوان خاطره در دسترس علاقمندان قرار می گیرد محصول خاطره گویی افراد در مراکز و مؤسسات فرهنگی است. شیوه خاطره نویسی عمده شامل نگارش روزانه وقایع و حوادث توسط گزارشگر یا شاهد عینی است اما در خاطره گویی، شاهدان عینی، بعد از گذشت چند ماهه یا چند ساله حادثه، آن را روایت می کنند.

از میان نمونه های محدود خاطره نویسی بعد از انقلاب می توان به خاطرات روزانه اکبر هاشمی رفسنجانی از سال ۶۰ به بعد اشاره کرد که روند چاپ و نشر آن به کندی صورت می گیرد و در عین دارا بودن مطالب بسیار مفید در مورد برخی نکات مبهم تاریخ انقلاب و جنگ، بعضاً موضوعات در آن به اختصار مطرح شده است.

خاطره نویسی دیگری که اخیراً عرضه شده، خاطرات روزانه حجت الاسلام جمی امام جمعه آبادان است که در آن اطلاعات مفید در مورد روزهای شروع جنگ و مقاومت مردم آبادان در مقابل هجوم نیروهای عراقی ارائه شده اما محدوده زمانی خاطرات تنها در برگیرنده سال های آغازین جنگ است.

یکی از الزامات کار پژوهشی به خصوص از نوع تاریخی آن مراجعه به اسناد و مدارک موجود است. طبعاً در مورد دفاع مقدس چه در زمان وقوع حادثه و چه بعد از آن، مواد خام بسیاری برای مراجعه مورخ وجود دارد که بسیاری از آنها دسته بندی شده و برخی از آن ها نیز در شمار اسناد طبقه بندی شده و محرمانه قرار گرفته است.

یکی از نکات مهم، وضعیت نابسامان مراکز و مؤسسات اسنادی است. این مسئله علاوه بر اینکه موانع فراوانی را برای بالندگی و رشد تاریخ نگاری در کشور فراهم آورده، حوزه تاریخ نگاری جنگ را با مشکلاتی مواجه کرده است. (۴)

بایگانی اسناد و مدارک، محلی برای مراجعه محققین تاریخ و سایر پژوهندگان است اما ورود نویسندگان و استفاده آنان از منابع و مدارک موجود عمدتاً با دشواری هایی همراه بوده است. یکی از معضلات اساسی در این زمینه حبس اسناد و مدارک است. مؤسسات ثبت و بایگانی و مراکز اسناد به فراخور نگاه سیاسی و نظامی و بعضاً به صورت سلیقه ای بسیاری از سندها را جزو مدارک محرمانه تلقی کرده و از ارائه این گونه اسناد به محققان خودداری می کنند. این مشکل در مراجعه به مؤسسات نظامی به نحو بارزتری نمود پیدا می کند. (۵)

یکی دیگر از مسائل مهم در عرصه تاریخ نگاری جنگ، مراجعه به مراکزی است که عهده دار بایگانی و ثبت و ضبط وقایع مرتبط با جنگ تحمیلی هستند. متأسفانه اکنون بعد از گذشت ۱۹ سال از دوران دفاع مقدس، هنوز سازمان مشخصی برای این کار در نظر گرفته نشده و مراجعین برای امر پژوهش ناگزیرند که بین مراکز مطالعاتی سپاه، ارتش و دفاع مقدس سرگردان بمانند. لازم است سازمانی مشخص فارغ از ساختاری نظامی متولی این قضیه باشد و همه اسناد و مدارک مربوط به دوران دفاع مقدس به این نهاد منتقل شوند تا پژوهشگران به راحتی امکان مراجعه پیدا کنند. یکی از موضوعاتی که می توان به

یکی دیگر از مسائل مهم در عرصه تاریخ نگاری جنگ، مراجعه به مراکزی است که عهده دار بایگانی و ثبت و ضبط وقایع مرتبط با جنگ تحمیلی هستند. متأسفانه اکنون بعد از گذشت ۱۹ سال از دوران دفاع مقدس، هنوز سازمان مشخصی برای این کار در نظر گرفته نشده و مراجعین برای امر پژوهش ناگزیرند که بین مراکز مطالعاتی سپاه، ارتش و دفاع مقدس سرگردان بمانند

عنوان چالشی در عرصه تاریخ‌نگاری معاصر و به‌خصوص جنگ، مطرح باشد این است که در عرصه‌های دانشگاهی به‌خصوص در رشته تاریخ، حد و مرز معینی را برای تدریس این دانش در نظر گرفتند و دانشجویان این رشته می‌دانند که در دروس آنان به حوادث و وقایع و موضوعاتی فراتر از انقراض سلسله قاجاریه اشاره‌ای نشده است. این مسئله یکی از ضعف‌های عمده تاریخ‌نگاری دوره معاصر است. چون به لحاظ دانشگاهی، تاریخ‌نگاری معاصر به عنوان فن مورد توجه استادان تاریخ و دانشجویان قرار نگرفته است و ما متأسفانه در دانشگاه‌ها با بی‌توجهی نسبت به تاریخ‌نگاری حال مواجه هستیم. بنابراین این شیوه تاریخ‌نگاری که یقیناً با شیوه تاریخ‌نگاری سنتی در دوره‌های گذشته متفاوت است به صورت علمی به دانشجویان رشته تاریخ آموزش داده نمی‌شود. بنابراین کسانی که در زمینه تاریخ‌نگاری جنگ فعالیت می‌کنند، این نوع تاریخ‌نگاری را نه در دانشگاه و در رشته تاریخ بلکه به واسطه تجربه و ممارست فرا گرفته‌اند. باید توجه داشت که تاریخ‌نگاری معاصر یا به عبارتی تاریخ‌نگاری حال از موضوعات مهم دانش پژوهان عرصه تاریخ در دنیای فعلی به‌خصوص در مغرب زمین است. به عنوان نمونه می‌توان به کشور انگلستان اشاره کرد که آثار و نوشته‌های علمی مختلفی با دیدگاه‌های متفاوت در مورد ارزیابی عملکرد دولت‌های مارگارت تاچر، جان میجر و تونی بلر به رشته تحریر در می‌آید و زمینه را برای ارتقای دانش سیاسی و آگاهی‌های اجتماعی جامعه فراهم می‌آورد اما چنین اتفاقی در کشور ما کمتر بروز پیدا می‌کند. (۶)

نکته دیگری که می‌تواند یکی از آفات تاریخ‌نگاری جنگ باشد. تفوق نگاه توصیفی است. از ابتدای وقوع جنگ بسیاری بر اهمیت وقوع این حادثه واقف بودند و به همین خاطر برای ثبت، ضبط، نگهداری و بایگانی اسناد و مدارک آن تلاش داشتند (۷). در طول دوران دفاع مقدس با توجه به متولیان که در سپاه و ارتش برای ارائه فرآورده‌های فرهنگی در مورد جنگ وجود داشت، محصولاتی برای ارائه به مخاطبان منتشر شد. طبعاً بسیاری از این آثار به بیان شرح عملیات و پدافند و تک‌نگاری‌هایی در مورد زندگی سرداران شهید و ارائه کارکرد مؤسسات مرتبط با جنگ به عنوان مراکز ستادی و پشتیبانی می‌پرداخت اما بعد از جنگ انتظار این بود که وقایع نگاری جنگ از حالت توصیفی خارج شده و به مسائل پژوهشی و طرح پرسش‌های بنیادی در مورد جنگ و ارائه پاسخ مناسب بپردازد اما فقر آثار پژوهشی در مورد جنگ در این زمینه بسیار آزار دهنده است.

از سویی دیگر ما در تاریخ‌نگاری جنگ با نوعی ایدئولوژی و نگاه ارزشی برای مشروعیت بخشی به این پدیده مواجه هستیم. بی‌تردید

دوران دفاع مقدس مقطعی بسیار حساس در انقلاب اسلامی است و بسیاری از حوادث و تحولات آن با توجه به اینکه خاطراتی از رشادت، پایمردی، دلیری، صبوری، توکل، ایمان و ... مردم ایران را زنده می‌کند جنبه ارزشی و اعتقادی دارد. همچنین بسیاری از مؤلفین جنگ نیز با توجه به اینکه واقعیت‌های مربوط به دوران دفاع مقدس را از نزدیک لمس کرده‌اند، نگاهی کاملاً ارزشی و اعتقادی به جنگ دارند. گرچه نگارش کتابی پیرامون دفاع مقدس با داشتن چنین روحیاتی امری طبیعی است اما متأسفانه بعضاً شاهد مقدس‌انگاری در عرصه تألیف کتاب هستیم که استمرار آن می‌تواند باعث ضربه زدن به عرصه تاریخ‌نگاری جنگ باشد. طبعاً در شرایط کنونی با توجه به گذشت سال‌ها از واقعه و شکل گرفتن نسل جدیدی که تصورات مبهمی از دوران دفاع مقدس دارند، بیان وقایع و حوادثی که صرفاً بر جنبه‌های معنوی تأکید دارند برای نسل جدید امری دشوار به نظر می‌رسد چون اساساً نسل تازه با توجه به گسترش عرصه فناوری اطلاع‌رسانی به صورت روزانه در معرض داده‌های مختلف از طریق اینترنت و سایر رسانه‌های دیداری و شنیداری قرار می‌گیرد و با توجه به حساس بودن مسئله دفاع مقدس بسیاری تحلیل‌ها و تفسیرهای موافقین و مخالفین در مسیر بازتعریف مجدد از دوران جنگ تحمیلی هستند. بنابراین مخاطبان که صرفاً به خواندن آثار با تأکید بر جنبه‌های معنوی و اعتقادی عادت داشتند در مواجهه با سؤالات و ابهاماتی که بعد از این بروز خواهد کرد دچار تناقضات فراوانی خواهند شد.

پی‌نوشت:

- ۱- تأملی در تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی، نشست با حضور هاشم آقاچری، محمد علی اکبری، حمید انصاری و حسن حضرتی، مجله متین، شماره ۱۳.
- ۲- تاریخ و تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق، محمد درودیان، نشریه نگین شماره ۱۳، ص ۴.
- ۳- همایش سال ۸۴، نگاهی به پژوهش‌های صورت گرفته در عرصه جنگ تحمیلی، سخنرانی علیرضا کمره‌ای، (<http://www.sajed.ir/pe/content/view/1721/99>)
- ۴- سرنوشت مبهم تحقیقات جنگ، مجید مختاری، نشریه نگاه، شماره ۱۵ و ۱۶، ص ۳.
- ۵- وضع مؤسسات تحقیقات تاریخی در ایران، گفت وگو با عبدالله شهبازی، روزنامه نشاط، ۱۸ و ۱۹/۱۰/۱۳۷۸.
- ۶- میزگرد تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی، نشست با حضور حاتم قادری، عبدالله شهبازی، عبدالحمید معادیخواه، فصلنامه متین شماره ۵.
- ۷- همایش سال ۸۴، تاریخ‌نگاری جنگ در ارتش ج.ا.ا، سخنرانی، مسعود بختیاری